

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ В ДИПЛОМАТИЧНІЙ БОРОТБІ АНТАНТИ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ІМПЕРІЙ НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Проаналізовано боротьбу німецько-австро-угорського союзу та Антанти за вплив на Османську імперію в серпні 1914 р. Зосереджено увагу на найбільш дискусійних та малодосліджених проблемах дипломатичної історії початку Першої світової війни, пов'язаних із використанням «східного питання» цими двома потужними антагоністичними військово-політичними угрупованнями.

Ключові слова: Перша світова війна, Османська імперія, дипломатія.

Проанализировано борьбу германско-австро-венгерского союза и Антанты за влияние на Османскую империю в августе 1914 г. Сосредоточено внимание на наиболее дискуссионных и недостаточно исследованных проблемах дипломатической истории начала Первой мировой войны, связанных с использованием «восточного вопроса» этими двумя мощными антагонистическими военно-политическими группировками.

Ключевые слова: Первая мировая война, Османская империя, дипломатия.

The article analyzes the struggle of the German-Austria-Hungarian alliance and the Entente for influence on the Ottoman Empire in August 1914. The author draws attention to most controversial and little-studied issues of diplomatic history of the beginning of World War I related to usage of "Eastern Question" of these two powerful and antagonistic military-political grouping.

Key words: World War I, Ottoman Empire, diplomacy.

Перша світова війна, яка докорінно змінила хід світової історії, ще тривалий час буде актуальною темою для дослідників. Однією із складних дипломатичних проблем початку Першої світової війни була боротьба воюючих сторін, а саме центральних держав (Німеччини й Австро-Угорщини) та французько-британсько-російської Антанти за вплив на Османську імперію, яка з початку серпня й до кінця жовтня 1914 р. ще остаточно не визначилася із своєю зовнішньополітичною орієнтацією.

Актуальності темі статті додає й те, що й донині між істориками різних країн точаться гострі дискусії з приводу винуватців війни, відповідальності за її розгортання й зокрема втягнення в неї Османської імперії, яка мала важливе геостратегічне значення й відтак помітно вплинула на перебіг цього проти-

стояння. Турецький історик Я. Озверен стверджує, що боротьба великих держав за стратегічно розташовані османські території мала для Порти фатальні наслідки [1]. Інший турецький дослідник А. Кілік зауважував, що зближення Османської імперії з Німеччиною напередодні та на початку війни було реакцією на тиск з боку Росії [2].

Британські історики Т. Хіггінс, А. Макфі, французький дослідник М. Хаузер звинувачували у виступі Османської імперії проти Антанти агресивний молодотурецький режим, а також Росію, яка своєю експансіоністською політикою у «східному питанні» стимулювала ці реваншистські настрої [3; 4; 5]. Німецький дослідник Г. Манн цілком обґрунтовано вважає, що на початку ХХ ст. російська експансія в напрямі Чорноморських проток співпала із зміцненням позицій Німеччини

на Босфорі, й тому це спричинило конфлікт інтересів, який був однією з причин Першої світової війни [6]. Радянські та сучасні російські дослідники Е. Лудшувейт, В. Ємець, Ю. Луньова схильні применшувати наступальні дії царського уряду на Сході й всю відповідальність за російсько-османську конфронтацію перекладали на Порту [7; 8; 9]. Таким чином необхідно провести цілісне та всебічне дослідження ролі та значення Османської імперії в дипломатичній боротьбі великих держав у серпні 1914 р., уточнити низку фактів та переосмислити окремі події.

Сучасна українська історіографія лише опосередковано звертала увагу на проблему вступу Османської імперії в Першу світову війну. У цьому контексті варто відзначити кандидатську дисертацію К. Русакова, присвячену дослідженню політики Великої Британії щодо Чорноморських проток 1892-1920 рр. [10].

Османський уряд, як свідчить лист французького посла у Константинополі М. Бомпара до свого МЗС, від 27 липня 1914 р., в період передвоєнної липневої кризи *«хоча й радів випробуванням Сербії, але сподівався, що цей конфлікт буде локалізовано. Загалом вважають, – доповідав М. Бомпар, – що Росія і цього разу не заступиться за Сербію, щоб не створити умов для розширення збройного конфлікту»* [11]. Однак вже на початку серпня 1914 р. Османська імперія була стурбована тим, що міжнародна криза може безпосередньо зачепити і її, оскільки Росія, за сприятливого для неї розвитку подій, цілком вірогідно, не втримається від спокуси й втілить у життя свою давню мрію про захоплення Проток. Це занепокоєння посилилось після зустрічі 1 серпня 1914 р. великого візира Саїд-Халіма з послами Німеччини Г. Вангенеймом та Австро-Угорщини І. Паллавічіні, на якій габсбурзький дипломат переконував своїх співрозмовників, що він має вагомні докази того, що *«на Босфор заплановано напад російського флоту»* [12].

У Берліні на початку збройного конфлікту не переоцінювали значення Османської імперії як потенційного союзника. Зокрема німецький посол у Константинополі Г. Вангенейм вважав, що негайне приєднання цієї країни до центральних держав лише ускладнить

становище Німеччини та її союзників через неготовність Османської імперії до війни [12]. Однак за умов, коли, за красномовним висловом Вільгельма II, *«союзники відпадали від Німеччини, як гнилі груші»*, тобто Італія та Румунія зайняли вичікувальну позицію, для Берліна посилювалось значення поглиблення відносин з Портою [5, р. 364]. Канцлер Т. Бетман-Гольвег доручив 1 серпня 1914 р. послу в Константинополі Г. Вангенейму *«негайно домагатись укладання з Туреччиною союзу, термін дії якого буде до 1918 р., що забезпечить нам (німцям – авт.) активну та ефективну підтримку у випадку російського втручання»* [13], тобто військової підтримки Росією Сербії і відтак її війни з Австро-Угорщиною й відповідно Німеччиною.

2 серпня 1914 р. Османська імперія уклала з Німеччиною секретну угоду, яка передбачала її вступ у війну на боці центральноєвропейських держав [14]. Однак у той же день османський уряд оголосив великим державам, що буде ретельно дотримуватись нейтралітету [7, с. 29].

Порта, як і берлінський кабінет, цілком усвідомлювали, що для того, щоб зробити турецькі збройні сили боєздатними, потрібно було провести мобілізацію на величезних теренах цієї країни [15]. Не менш нагальним завданням було зміцнення фортифікацій на Протоках, які перебували у незадовільному стані, щоб гарантувати їх захист від можливих атак російського чорноморського флоту, британської і французької середземноморських ескадр. Міністр закордонних справ Росії С. Сазонов писав 26 липня (8 серпня) 1914 р. послу в Парижі О. Извольському, що *«посилена підготовка Туреччини під керівництвом німецької місії не залишає сумнівів у бажанні Туреччини, за зручних обставин, виступити разом з Німеччиною»* [16]. Щоправда, великий візир пояснював британському посланцю у Константинополі, що *«Туреччина збирається дотримуватись суворого нейтралітету, а мобілізація розпочалась лише тому, що на її проведення потрібно кілька місяців, а уряд не хоче, щоб його застали зненацька у випадку виступу Болгарії, хоча він наляканий і чутками про дії Росії»* [17].

Досить логічними є міркування С. Саконова, що міжнародне значення Османської

імперії загалом, а для Росії, в першу чергу, визначалося тим, що вона все ще залишалася «*сторожем Проток*». Як стверджував російський міністр закордонних справ, Росія побоювалась вступу Порти у світову війну на боці Троїстого союзу, оскільки це, «*по-перше, відкривало ворожим силам вхід до Чорного моря (Босфором та Дарданеллами – авт.)... і затримувало на турецькому кордоні значну частину нашої (російської – авт.) армії, відволікаючи її від участі на головному фронті, і, по-друге, закривало нас у Чорному морі, ізолюючи від прямих зносин із союзниками, паралізуючи економічно, обмежуючи наші відносини із зовнішнім світом до одного морського виходу через віддалений і у всіх відношеннях незадовільний Архангельський порт*» [18].

Царський генералітет чудово усвідомлював, що доки російський флот не мав безумовної переваги на Чорному морі, та за умов вкрай складної ситуації на європейських фронтах нереально буде здійснити так звану «*босфорську операцію*», до якої Росія готувалася понад 30 років, однак все ще була незадовільно до неї підготовлена [19].

У той же час російська правляча еліта вважала одним із головних завдань Росії у війні вирішення на свою користь питання Босфора та Дарданелл. Характерними у цьому контексті є міркування, висловлені російським послом у Белграді князем Г. Трубецьким у листі до посла в Османській імперії М. Гірса від 7 (20) серпня 1914 р. Цей російський дипломат наголошував: «*Те, що ми можемо здобути на наших західних кордонах, це швидше виконання нашого історичного обов'язку, ніж безпосередня вигода... Звичайно, мимоволі перш за все думка звертається до Проток*» [20, с. 155]. Г. Трубецькой вважав, що якщо навіть Османська імперія залишиться нейтральною, то Росія повинна наполягати, що вона може погодитись на цей нейтралітет лише за умови відкриття, після завершення війни, Босфора та Дарданелл для її військово-морського флоту. Якщо ж Порта вступить у війну на боці Німеччини, то Г. Трубецькой був переконаний, що потрібно у такому випадку, домагатись «*забезпечення контролю над Протоками у тому вигляді, який найменше зустрине опір Англії*» [20, с. 156].

За таких умов поглиблення взаємної недовіри між Портою та царським урядом, османський військовий міністр Енвер-паша несподівано запропонував під час зустрічей з російським військовим представником у Константинополі генерал-майором М. Леонт'євим 5 [21] та 9 серпня 1914 р. [22] укласти російсько-османський оборонний союз, який передбачав би, що Росія може розраховувати на турецьку армію, і спрямувати її проти будь-якого з її нинішніх та майбутніх супротивників. Як запевняв Енвер-паша свого візаві, за умов налагодження дружніх відносин між двома країнами, гостре для них питання Чорноморських проток втратить свою попередню актуальність. За ці кроки назустріч Петербургу Порта просила, щоб він посприяв їй у поверненні захоплених Грецією островів у Егейському морі та болгарської Південної Фракії [23, с. 284; 24].

Досить слушними є міркування британського історика Т. Хігінса, що це був не лише тактичний крок Порти, як стверджують російська та радянська історіографії. Енвер-паша дійсно був дуже занепокоєний можливістю того, що за умови розгортання військового конфлікту у Європі, Росія, як вона й планувала ще у лютому 1914 р., може вдатися до захоплення Чорноморських проток. Тому на певний час він навіть вагався між однозначною орієнтацією на Німеччину та налагодженням відносин з Росією [3, р. 53].

Генерал М. Леонт'єв та російський посол у Константинополі М. Гірс щиро сприйняли цей маневр османської дипломатії й всіляко переконували петербурзький кабінет поспішати з укладанням запропонованого йому договору, який, на їхню думку, зможе нарешті «*остаточно підкорити Туреччину*» й паралізувати можливість ворожого виступу проти росіян на Балканському півострові [23, с. 285; 25].

Водночас російський міністр закордонних справ С. Сазонов, навпаки, намагався всіляко відтермінувати навіть початок офіційних переговорів з Портою, зауважуючи у листі М. Гірсу, що росіяни не бояться дій Османської імперії безпосередньо проти них. Як влучно писав історик М. Покровський, у Петрограді хотіли отримати турецьку столицю разом з Протоками, а йому пропонували

лише турецьку армію [26]. До того ж С. Сазонов саме в цей час проводив перемовини з Болгарією про приєднання її до Антанти чи принаймні збереження нейтралітету. Софія, звичайно, не лише не могла вести мову про повернення Порти будь-яких, раніше завойованих нею теренів, але й сама висловлювала вимогу, щоб Сербія, Греція, Румунія та Османська імперія повернули захоплені ними території у Болгарії під час другої балканської війни [27, с. 111]. Російська дипломатія усвідомлювала, що якби вдалося залучити на свій бік Софію, то це стало б потужним важелем стримання антиантантівських дій Порти, яка також розуміла, що болгарська армія могла у випадку потреби здійснити успішний наступ на Протоки й Константинополь, що поставило б під загрозу існування Османської імперії [4, р. 46].

Однак царському уряду не вдалося узгодити болгарські вимоги з іншими балканськими державами, Францією та Великою Британією [27, с. 111-112]. Доки С. Сазонов сподівався на позитивні зрушення з болгарського питання та всіляко ігнорував пропозиції Енвер-паші, стало зрозуміло, що союз з Портою неможливий через вхід німецьких крейсерів «Гебена» та «Бреслау» до Чорноморських проток. За твердженням історика М. Покровського: *«Поява «Гебена» та «Бреслау» кинула гирю на терези (османські – авт.), коли російська тарілка почала швидко перетягувати. А що цій справі допоміг і Сазонов (тим, що ухилився від переговорів з Портою – авт.) – це вже додатковий жарт історії»* [26, с. 161].

Пронімецьку орієнтацію Османської імперії суттєво посилити такі взаємопов'язані події, як конфіскація лондонським кабінетом двох османських дредноутів та входження до Проток німецьких крейсерів. 28 липня 1914 р. лондонський кабінет конфіскував лінійні кораблі дредноутного типу «Султан Газі Осман» і «Решадіє», а також два міноносці, збудовані для Османської імперії британською фірмою «Армстронг, Вітворт і К» [7, с. 37].

Ці дії британського уряду були мотивовані тим, що він таким чином не лише посилював власний ВМФ, але й нівелював небезпеку, що у випадку вступу Порти у

війну на боці Німеччини, ці дредноути будуть використані проти британського флоту. Годішній перший лорд Адміралтейства У. Черчилль писав згодом у своїх мемуарах, що його уряд *«не міг дозволити собі діяти без цих двох чудових кораблів й ще менше міг погодитись бачити їх... використаними проти себе»* [28], оскільки у такому випадку повинен був спрямувати два свої найсучасніших лінкори для протидії цим османським дредноутом. Отже, за логікою британського політика, *«кількість британських кораблів скоротилась би на два, замість того, щоб збільшитись на два»* [28]. До того ж Лондон таким чином опосередковано виконав прохання царського уряду, який ще з початку 1914 р. активно, проте тривалий час безуспішно, домагався призупинення будівництва військових кораблів для османського флоту на британських верфях, побоюючись, що це спричинить зміну балансу сил на Чорному морі на користь Порти і, як наслідок, зведе нанівець шанси Росії вирішити на свою користь питання Чорноморських проток [29].

3 серпня 1914 р. статс-секретар із закордонних справ Великої Британії Е. Грей доручив тимчасово виконуючому обов'язки посла у Константинополі Бомону повідомити Порту про затримання вищезгаданих кораблів [30]. У відповідь на це великий візир та міністр внутрішніх справ заявили, що сприймають такі дії, як *«недружній акт, оскільки Туреччина не бере участі у війні»* [31]. Хоча лондонський кабінет висловлював свою згоду на відповідні фінансові компенсації Порті, а також на те, щоб після завершення війни повернути ці кораблі, однак громадська думка Османської імперії все більше налаштовувалась внаслідок загаданих дій Лондона проти Великої Британії та відповідно на користь Німеччини [32].

Адже, як красномовно писав у своїх спогадах американський посол у Константинополі Г. Моргентау: *«Купівля цих дредноутів не була виключно урядовим заходом. Гроші на це були зібрані по підписці завдяки ентузіазму багатьох, патріотично налаштованих людей, які були переконані, що, завдяки цим кораблям, їхня країна поверне собі нещодавно захоплені Грецією Егейські острови. Агенти заходили до кожного будинку, збираючи там незначні суми. Задля цього влаштовувались спеціальні*

ярмарки та розваги. Турецькі жінки продавали своє волосся, щоб допомогти спільній справі. У той момент, коли розпочалася війна, Туреччина перерахувала останні кошти за ці кораблі англійським верфям, а турецькі команди вже прибули до Англії, щоб відвести їх додому» [33].

Британський та французький флоти, незважаючи на своє домінування у Середземному морі, внаслідок нерішучості та низки помилок їхніх адміралів, неефективної системи керівництва і відсутності дієвої взаємодії між ними, не змогли завадити прориву «Гебена» та «Бреслау» із Західного Середземномор'я до Дарданелл [34].

Проаналізувавши військово-політичні події першої половини серпня 1914 р., можна стверджувати про недостатню обґрунтованість висновків, висловлених в історіографії насамперед радянській, що Велика Британія та Франція свідомо не чинили дієвих перепон для прориву німецьких крейсерів до Чорноморських проток. Велика Британія та Франція на початку війни, зважаючи на вкрай складну для них ситуацію на фронтах, не були зацікавлені у приєднанні ще й Османської імперії до Німеччини та її союзників [35].

Водночас є підстави зробити припущення, що проантантівські налаштований грецький прем'єр-міністр Е. Венізелос дозволив німцям отримати запаси вугілля в портах його країни для «Гебена» та «Бреслау», що врятувало їх від переслідувачів, задля того, щоб використати цей чинник з метою визначення вигідної для нього зовнішньополітичної спрямованості Греції. У той час, коли Е. Венізелос разом із своїми прихильниками агітували за приєднання Греції до Антанти, їхні опоненти, на чолі з королем Костянтином рішуче виступали за пронимецьку орієнтацію. Е. Венізелос вже після проходження «Гебена» та «Бреслау» до Проток неодноразово публічно заявляв, що це спричинило значне посилення османського флоту і відповідно збільшило загрозу для Греції, а тому, щоб захистити своє морське узбережжя, їй потрібні такі союзники, як сильні морські держави Велика Британія та Франція [36].

Прихильник збереження нейтралітету великий візир Саїд-Халім, вочевидь, розумів,

що реальна влада у країні поступово переходила до рук пронимецьких політичних сил на чолі з військовим міністром Енвер-пашею. У розмові з британським послом Л. Маллетом, 21 серпня 1914 р. він зауважив, що на той час загострювалась «боротьба між поміркованою та пронимецькою партією, на чолі якої стоїть військовий міністр, і ця боротьба створила у країні повну анархію. Маршал Ліман і німецький посол легковажно хочуть втягнути Туреччину у війну з Росією. Для цього їм потрібно, щоб «Гебен» і «Бреслау» увійшли до Чорного моря. Вони готові домогтися цього навіть за допомогою державного перевороту, оголосивши військового міністра диктатором» [37].

Щоб отримати переконливі аргументи для османського політикуму на користь збереження нейтралітету Порти, великий візир неодноразово звертався до країн Антанти «терміново надати йому якомога ширшу підтримку, зокрема письмово гарантувати незалежність та недоторканість Туреччини» [37], що стало б для нього переконливим важелем у боротьбі з германофілами.

Враховуючи це, як слушно зауважив грецький історик Д. Донтас, царський уряд, намагаючись схилити Османську імперію до дотримання нейтралітету принаймні на той час, доки не зміниться ситуація на фронтах на користь Антанти, пропонував своє сприяння у врегулюванні османсько-грецьких суперечностей щодо островів у Егейському морі, розташованих поблизу Дарданелл [38]. Зокрема російська дипломатія вустами свого посла у Константинополі М. Гірса пообіцяла домогтися повернення Порті острова Лемнос, якщо вона погодиться на те, що острови Хіос та Мітілене залишаться під владою Афін. Згідно цього плану врегулювання у якості компенсації за о. Лемнос Греція повинна була отримати від Османської імперії острів Емпір. С. Сазонов аргументував такі пропозиції тим, що «значення Лемноса полягає у гарантуванні безпеки Проток, що є однією зі складових забезпечення територіальної цілісності (Османської імперії – авт.), чого домагаються турки» [39].

Варто звернути увагу на те, що передача о. Лемнос від Греції до Османської імперії була не лише вигідною для Порти, але

збігалася з інтересами Петербурга, який ще з часу першої балканської війни вбачав загрозу для своїх інтересів щодо Чорноморських проток у захопленні Афінами цього, стратегічно розташованого, острова [40].

Щоб втілити у життя ці пропозиції, петербурзький кабінет потребував сприяння Лондона та Парижа. Однак грецький прем'єр-міністр Е. Венізелос зміг переконати Форін офіс у недоцільності вищезгаданого розмежування, наголошуючи, що Греція, володіючи о. Лемносом, за необхідності надала б його у розпорядження британських та французьких військово-морських сил задля використання його як опорної бази для проведення операції зі штурму Дарданелл [38]. 20 серпня 1914 р. британський посол у Константинополі Л. Маллет у розмові з османським морським міністром заявив, що вимоги Порти стосовно повернення Грецією Егейських островів, є неможливими для виконання [41].

У результаті проведеного дослідження можна зробити висновок, що Османська імперія, незважаючи на її досить сильну пронимецьку орієнтацію та укладений 2 серпня 1914 р. німецько-османський союзний договір, на початку війни ще остаточно не визначила свою зовнішньополітичну спрямованість. Прихильники приєднання цієї держави до німецько-австро-угорського союзу на чолі з військовим міністром Енвер-пашею усвідомлювали, що османська армія, щоб бути здатною вести ефективні військові дії, потребує тривалої підготовки. Помірковані османські державні діячі, очолювані великим візиром Саїд-Халімом, наполягали на необхідності збереження нейтралітету. Однак вони були занепокоєні тим, що Росія скористається

міжнародною ситуацією, щоб підпорядкувати собі Чорноморські протоки.

Держави Антанти зробили низку дипломатичних та військово-політичних помилок, які посилили пронимецьку орієнтацію османського політикуму та підштовхнули Османську імперію до вступу в війну на боці центральноєвропейських держав.

Петербурзька дипломатія навіть не відповіла на пропозиції османського військового міністра Енвер-паші укласти військово-політичний союз, оскільки була заклопотана в цей час переговорами про приєднання Болгарії до Антанти. Російські офіційні особи ще до війни та на її початку висловлювали думку про необхідність підпорядкування царським урядом Чорноморських проток, що належали Порті.

Вибух антибританських настроїв у Османській імперії викликала конфіскація лондонським кабінетом двох дредноутів, збудованих на британських верфях на замовлення османського уряду. Британський та французький середземноморські військово-морські флоти внаслідок низки помилок не змогли завадити прориву двох німецьких крейсерів «Гебена» та «Бреслау» до Чорноморських проток. Велика Британія, зайнявши виразно прогресивну позицію, під час багатосторонніх переговорів по врегулюванню територіальних суперечностей між Османською імперією та Грецією не сприяла досягненню компромісу в цьому питанні. Прорахунками Антанти вдало скористалася німецька дипломатія.

Вищезгадані події серпня 1914 р. сприяли посиленню впливу агресивної пронимецької партії на чолі з Енвер-пашею, яка 29 жовтня 1914 р. втягнула Османську імперію у Першу світову війну на боці Берліна та Відня.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Özveren Y. E. A Framework for the study of the Black Sea World, 1789-1915 // Review. – 1997. – Vol. XX. – № 1. – P. 77-114.
2. Kilic A. Turkey and the world. – Washington, 1959. – 224 p.
3. Higgins T. Winston Churchill and the Dardanelles. – New York – London, 1963. – 308 p.
4. Macfie A. L. The straits question 1908-36. – Saloniki, 1993. – 239 p.
5. Hauser M. H. Histoire diplomatique de l'Europe. (1871-1914). – Paris, 1929. – 389 p.
6. Mann G. Deutsche Geschichte des neun zehnten und zwanzigsten Jahrhunderts. – Frankfurt am Main, 1962. – 990 s.
7. Лудшувейт Е. Ф. Турция в годы первой мировой войны. – М., 1966. – 386 с.
8. Емец В. А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике России в период первой мировой войны // Россия и Черноморские проливы (XVIII – XX столетия). – М., 1999. – С. 305-352.
9. Лунева Ю. В. Босфор и Дарданеллы. Тайные провокации накануне Первой мировой войны (1908-1914). – М., 2010. – 256 с.
10. Русаков К. А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике Великобритании, 1892-1920: дисс. ... канд. ист. наук. – Луганск, 2003. – 202 с.

11. Бомпар – Бьянвеню-Мартен. Терапия, 27 июля 1914 г. // Желтая книга. Документы, относящиеся к великой европейской войне. Дипломатическая переписка Франции. – Петроград, Б.г. – № 65. – С. 86-87.
12. Wangenheim – Auswärtige Amt. Therapie, den 1 August 1914 // Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914. – Berlin, 1921. – Buch 2. – Bd. 3. – № 652. – S. 125.
13. Betman Hollweg – Wangenheim. Berlin, den 1 August 1914. // Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914. – Berlin, 1921. – Buch 2. – Bd. 3. – № 547. – S. 54.
14. The Treaty of Alliance Between Germany and Turkey. August 2, 1914 // http://wwi.lib.byu.edu/index.php/The_Treaty_of_Alliance_Between_Germany_and_Turkey; Wangenheim – Auswärtige Amt. Constantinople, den 2 August 1914 // Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914. – Berlin, 1921. – Buch 2. – Bd. 3. – № 733. – S. 183-184.
15. Morgenthau H. Ambassador Morgenthau's story. American Ambassador at Constantinople from 1913 to 1916. – New York, 1918. – Chapter IV. Germany mobilizes the turkish army // <http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/comment/morgenthau/Morgen04.htm>
16. Sasonow – Iswolski. 26 Juli / 8 August 1914 // Iswolski im Weltkrieg. Der Schiftwechsel Iswolski. 1914-1917. – Berlin, 1925. (Далі Iswolski. 1914-1917) – № 56. – S. 32.
17. Beaumont – Grey. Constantinople, 4 août 1914 // Les pourparlers Diplomatiques 3 août – 4 novembre 1914. Le second livre bleu anglais. Correspondance reeative aux événements qui ont amené rupture des relation avec la Turguie. – Paris, 1915. (Далі Le second livre bleu anglais). № 3. – P. 4-5.
18. Сазонов С. Д. Воспоминания. – Минск, 2002. – С. 253-254.
19. О целях наших на Проливах. Записка Н. А. Базили. Ноябрь 1914. – Российский военно-исторический архив, ф. 2003, оп. 1, д. 1866. – Л. 21-23; Россия и Черноморские проливы (XVIII – XX столетия). – М., 1999. – С. 307-308.
20. Трубецкой – Гирс. Белград, 7/20 августа 1914 г. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. I.
21. Гирс – Сазонов. Константинополь, 5 августа / 23 июля 1914 // Международные отношения в эпоху империализма (МОЭИ). – М., 1933-1940. – Серия 3. – Т. 6. – Ч. 1. – № 8. – С. 89.
22. Гирс – Сазонов. Константинополь, 9 августа / 27 июля 1914 // Там само. – № 48. – С. 42-43.
23. Нотович Ф. И. Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны. – М.-Л., 1947. – Т. 1.
24. Леонтьев – Данилов. Константинополь, 13 августа / 31 июля 1914 // МОЭИ. – Т. 6. – Ч. 1. – № 94. – С. 85-89.
25. Гирс – Сазонов. Константинополь, 10 августа / 28 июля 1914 // МОЭИ. – Т. 6. – Ч. 1. – № 60.
26. Покровский М. Н. Царская Россия и война // Покровский М. Н. Империалистическая война. Сб. статей. – М., 1931.
27. Емец В. А. Очерки внешней политики России в период первой мировой войны. – М., 1977.
28. Цит. за: Готлиб В. В. Тайная дипломатия во время первой мировой войны. – М., 1960. – С. 60.
29. Bobroff R. P. Roads to the Glory. Late Imperial Russia and the Turkish Straits. – London-New York, 2006. – P. 90.
30. Grey – Beaumont. Foreign Office, 3 août 1914 // Le second livre bleu ahglais. – № 1. – P. 3-4.
31. Beaumont – Grey. Constantinople, 3 août 1914 // Ibid. – № 2. – P. 4.
32. Wangenheim – Auswärtige Amt. Therapie, den 3 August, 1914 // Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914. – Berlin, 1921. – Buch 2. – Bd. 4. – № 795. – S. 41.
33. Morgenthau H. Opt. cit. – Chapter V. – Wangenheim smuggles the Goeben and the Breslau through the Dardanelles // <http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/comment/morgenthau/Morgen05.htm>
34. Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.) – К., 2010. – С. 547-560.
35. Машевський О. П. Прохід крейсерів «Гебена» та «Бреслау» до Чорноморських проток і проблема вступу Османської імперії у Першу світову війну // Сходознавство. – К., 2009. – С. 66-81.
36. Соколовская О. В. Греция в годы первой мировой войны. 1914-1918. – М., 1990. – С. 21-27; Demidow – Iswolski. Athen, den 2/15 August 1914 // Iswolski. 1914-1917. – № 104. – S. 54-55.
37. Mallet – Grey. Constantinople, 21 août 1914 // Le second livre bleu anglais. – № 27. – P. 24.
38. Dontas D. Greece and Turkey: the regime of the Straits, Lemhosand Samothrace. – Athens, 1987. – P. 29.
39. Sasonow – Iswolski. Petersburg, den 3/16 August 1914 // Iswolski. 1914-1917. – № 106. – S. 56.
40. Zimmerman – Lucius. Berlin, den 9 Januar 1913 // G.P. – B. 34 (1). – № 12643. – S. 157.
41. Mallet – Grey. Constantinople, 20 août 1914 // Le second live blue anglais. – № 24. – P. 21.

Рецензенти: *Тригуб П. М., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;*
Сінкевич Є. Г., д.і.н., професор Чорноморського державного університету імені Петра Могили.